

“BOBURNOMA”NING YEVROPADA O`RGANILISHI

Хужаев А

O`zbek klassik adabiyotining ulkan yodgorliklaridan biri bo`lgan “Boburnoma” Sharqda “Tuzuki Boburiy”, “Voqeoti Boburiy”, “Voqeanomai shoh Bobur” nomlari bilan mashhur bo`lib kelgan. Asar yaratilgan davridan boshlab juda katta qiziqish o`yg`otdi. U tarixchilar, geograflar, shoir va olimlarning diqqatini o`ziga tortadi, bir necha asrlar davomida kitobxonlarning sevimli asariga aylandi

“Boburnoma” qomusiy mazmundagi kitob, unda O`rta Osiyo, Afg`oniston, Hindiston xalqlarining tarixiy, ijtimoiy-siyosiy hayoti, turmush tarzi, shu mamlakatlar geografiyasi, o`simliklari va hayvonot dunyosi to`g`risida juda ko`p ma`lumot keltiriladi: XV-XVI asrlarda yashagan bir qancha shaxslarning xarakteri chizib beriladi, tarixiy voqealarning jonli tasviri yaratiladi. Kitobda Boburning hayoti, atoqli sarkarda va zabardast adib sifatidagi ziddiyatli va shiddatli hayoti va kechinmalari yorqin ifoda etilgan. “Boburnoma” o`z xarakteri bilan faqat turkiy tildagi tarixnavislik –memuarchilikda favqulodda yangi, hodisa bo`lib qolmay balki umuman, Sharq madaniyati tarixida ham ajoyib yangilik, nodir adabiy obida sifatida ardoqlangan. Shu sababli XVI asrdayoq bir necha marta fors tiliga, keyinchalik Yevropa xalqlari tillariga qayta-qayta tarjima qilindi, nashr etildi, batafsil o`rganildi.

“Boburnoma” tarjimalari tarixiga oid ayrim ma`lumotlar ba`zi olimlarning ishlarida qayd qilingan.

Ammo bu sohani yaxlit, chuqur o`rgangan ilmiy tekshirish ishi hali amalga oshirilmagan. Tarjimalarning paydo bo`lishi, saviyasini aniqlash, ularni o`zaro qiyosiy tahlil qilish orqali ilmiy qiymatini belgilash “Boburnoma” o`zbek xalqining jahondagi boshqa xalqlar bilan adabiy –madaniy aloqalarni o`rganish nuqtai nazaridan ham juda muhimdir. Zero, “Boburnoma” dunyo sharqshunoslari yakdillik bilan qayd qilganidek, insoniyat madaniyatiga qo`shilgan katta ulush hisoblanadi.

“Boburnoma”ni fors tiliga tarjima qilishning birinchi tashabbuskori Boburning o`zi bo`lib, u hayot vaqtidayoq o`z asarini fors tiliga tarjima qilishlarini so`ragan edi.

Bu orzu amalga oshirildi. Hozir “Boburnoma” ning to`rtta forsiy tarjimasi ma`lum. Bu ishga birinchi bo`lib qo`l o`rgan kishi “Shayx Zaynuddin”/Shayx Zayndir. Shayx Zayn Boburning mirzasi bo`lgani uchun, uning farmonlarini o`z tarjimasiga ilova qilgan.

Shayx Zayn tarjimasi 932-933/1525-1526/ yillar orasidagi o`n bir oylik voqealarni qarab oladi. Bu tarjimaning ikkita nusxasi Britaniya muzeyida saqlanmoqda. Ikkinchi forsiy tarjima Hasan Poyandaxon degan kishi tomonidan boshlangan bo`lib, Muhammadquli Hisoriy uni davom ettirgan va 1585 yilda oxiriga etkazgan.

Biroq tarjimaning Bodleyn fondida va Hindiston tashqi ishlar ministirligi qo'lyozmalari fondida saqlanayotgan mavjud nusxalari asarni to'la qamrab olmaydi. Akbarshoh zamonida uning topshirig'i bilan "Boburnoma"ni Mirza Abdurahimon ibn Bayramxon fors tiliga to'la tarjima qilgan bu tarjima ancha mukammal bo'lib, uslubi tarzi jihatidan asl nusxaga yaqin edi.

Shuning uchun ham asarning bu tarjimasi "ikkinchi original" sifatida tan olinadi va unga ko'proq etibor beriladi. Agar Shayx Zayn va Hasan Poyanda tarjimalarida rasmiy adabiy forsiy til talablariga amal qilingan Boburning o'ziga xos tili bir muncha o'zgartirilib, mavjud tarixiy memuarlar uslubiga moslashtirilgan bo'lsa, Abdurahimxon sodda, turkona adabiy tilning xususiyatlarini saqlashga intiladi.

Shuning uchun bo'lsa kerak, "Boburnoma"ning fransuz tarjimoni Pave de Kurteyl Abdurahimxon ishi haqida bunday yozgan edi: "Fors tiliga qilingan tarjima ko'pincha kitobxonga katta qiyinchilik tug'diradi. Uning uslubi, ayniqsa, turkiy so'zlarning ko'pligi, gohida to'lig'icha keltirilgan turkiy she'rlar, e'tiborsizlik fors kitobxonini qiyin ahvolga solib qo'yadi". Aslini olganda, talay terminlar, harbiy so'zlarni sal turkcha holda berishga tarjimon majbur bo'lgan edi, negaki "Boburnoma" dagi ko'pgina so'zlar, iboralar, istilohlarning sof forsiy muqobilini topish mushkuldir. Abdurahimxon tarjimasi asarnig Sharqda keng tarqalishiga yo'l ochdi va Yevropa sharqshunoslarining diqqatini jalb etdi. Mazkur tarjimaning chiroyli, miniatyuralar bilan bezatilgan nusxalari London, Parij, Leningrad, Kalkutta kutubxonalarida saqlanmoqda.

"Boburnoma" 1912 yilda Tog'aymurod Qarluqiy tomonidan to'rtinchi marta fors tiliga o'girildi. Bu tarjimaning bir nusxasi Aburayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston FA Sharqshunos instituti qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda. Yevropa ilmi ahliga "Boburnoma"ni birinchi marta tanishtirgan olim Vitsen bo'lgan. U 1705 yilda asardagi Farg'ona vodiysi geografiyasiga oid tasvirlarni tarjima qilib, Amsterdamda nashr ettiradi.

Biroq Boburning Yevropadagi chinakam shuhrati roppa –rosa yuz yildan keyin XIX asr boshlarida qaror topdi. Bu ishda ingliz sharqshunoslarining xizmati katta bo'ldi. Ular asarni tarjima qilib, nashr ettirishdan tashqari, uni tadqiq etish, Bobur hayotini, shaxsiy qobiliyatlari Yevropa tadqiqotchilarini hayratda qoldirgan edi. Bobur siyosida ular ulkan sarkarda, mohir davlat arbobi, dilbar va dilkash insonni ko'rdilar.

Tarixshunos Elfinston Boburni "Sharqning Yuliy Sezari" deb ataydi. Leyn Puul bo'lsa: "o'z portretini chizishdagi samimiylik, fazilat va kamchiliklarini haqqoniy tasvirlash, ochiq ko'ngillilik va rostgo'ylik"ni Boburning ajoyib xislati deb tariflaydi. "Boburnoma" tarjimoni Erskin esa bunday yozadi, "Bobur xarakterining mislsiz belgisi uning boshqa muldorliklarnikiga o'xshamasligidir. Osiyo tojdorlaridagi dabdaba, sun'iy xarakter o'rniga bizning ko'z oldimizda Boburning xakteri tabiiy, hayotni sevuvchi, samimiy bo'lib gavdalanadi.

Bobur taxtda o`tirishiga qaramay, oddiy turmushning eng yaxshi tuyg`ularini va ishtiyoqini o`zida saqlab qoldi. Osiyo hukmdorlari orasida Bobur singari genial va talantli kishilar kamdan-kam uchraydi. Uni aqlning aktiv faoliyati, xushchaqchaq sovuqqonlik va bevafo taqdirning nayranglariga qaramay ruhining tetikligi...saxovati, mardligi...fanga , san`atga muhabbati va ular bilan muvaffaqiyatli shug`ullanishi kishini hayratda qoldiradi.

Boburdagi bunday fazilatlar avvalambor uning genial asari “Boburnoma”da aks etgandir. “Boburnoma” Osiyoda yagona, chinakam tarixiy tasvir namunasi. Bobur har bir odamning tashqi ko`rinishi, kiyimi, ta`bi-odatini ifoda etadi va mamlakatlarni ularning iqlimi, peyzajini, xo`jaligini, san`at va hunarmandchilik asarlarini tasvirlab beradi. Lekin asarga muallif xarakterining o`zi eng ko`p joziba baxsh etgan”, deb yozadilar I. K. Singh va U.Benderdji.

“Boburnoma”ni ingliz tiliga tarjima qilgan Jon Leyden va Vilyam Erskinlar bir-biridan bexabar holda ish boshlagan edilar. B. Erskin fors adabiyoti bo`yicha bir qancha tadqiqotlar muallifi , Britaniya muzeyidagi ko`pgina qo`lyozmalarini to`plagan va o`rgangan atoqli sharqshunos edi, doktor Leyden esa fors tildan tashqari yana eski o`zbek tilini va hind tilini o`zlashtirgan bilimdon shaxs bo`lgan. Har ikki tarjimon ham “Boburnoma” bilan Hindistonda tanishganlar va uni o`sha yerda tarjima qilishga kirishganlar.

B.Erskin Abdurahimxonning forsiy nusxasi asosida tarjimini 1811 yildan boshlab, 1817 yilda oxiriga yetkazdi. A. S. Bevirij xonim aytganidek, Erskin “yevropalik boburshunoslar ichida pioner edi”, u “dunyo kitobxonlari” oldida katta xizmatni ado etdi. Biroq Erskin tarjimini nashr ettirishga shoshilmaydi, bu orada u doktor J. Leyden ham “Boburnoma”ni inglizchaga o`giranini eshitib qoladi va bu tarjima bilan tanishishga oshiqadi .

J.Leyden bevaqt vafot etib, tarjima oxiriga yetkazilmay qolgan. Erskin Leyden tarjimasini qo`lga kiritib, o`ziniki bilan solishtirib chiqish maqsadida, Londonga xat yozadi. Leyden tarjimasining o`zinikidan katta farqi borligini ko`rgan Erskin hayron qoladi; nima qilganda ham, Leyden originaldan o`giran edi-da! Erskin tarjimalarni batafsil solishtirib, ish davomida kontekstga mos kelmaydigan joylarni tuzatib, puxtalab boradi.

Shu orada u “Boburnoma”ning turkiy originalini Elfinstonidan so`rab oladi va ishning hammasini solishtirib chiqishni niyat qiladi, chunki Leyden chig`atoy turkiy tilini yaqin orada o`rganganligi sababli tarjimaning ko`p joylarida sahiv joylari bor edi. Shuning uchun ham Erskin diqqat va ehtiyotkorlik bilan turkiy va forsiy variantlarni solishtirib chiqadi. “Shunday qilib,”Boburnoma”ning qolgan qismini turkiy original, forsiy tarjima va Elfinston orqali janob Metkalfdan olgan nusxalar bilan solishtirib, ishni oxiriga yetkazdim” , deydi.

V.Erskinning aytishicha, Metkalf nusxasi eng ishonchli manba bo`lib hisoblanadi. “Mening chig`atoyi turkiydan olgan bilimim “Boburnoma”ni originalidan o`girishga yetarli emas edi,-deb yozadi tarjimon, - shuning uchun forscha manbaga ko`proq tayanib ish ko`rdim. Baxtga qarshi

Leydenga yordam bergan turk, "o'zbek tili" mutaxassisi Ganj Elfinston dan turkiy originalni olgunumcha, Bombaydan ketib qolibdi, shu tufayli sodiq do'stim Mulla Feruzning yordamiga tayanib, turkiy tekstni ko'rib, tarjima bilan solishtirib chiqishga muyassar bo'ldim. O'ylaymanki, tarjima kamchiliklardan xoli bo'ldi".

Bu faktlar tarjimonning o'z ishiga qanchalik mas'uliyat bilan qaraganligi, "tarjimonning ilmiy aniqlikni ta'minlash uchun nechog'lik ko'p mehnat sarflaganligini ko'rsatadi. V. Erskinning niyati faqat "Boburnoma"ni ingliz kitobxoniga tanishtirishgina emas, u asl nusxa o'rnini bosadigan darajada puxta, ishonchli inglizcha variantni yaratishni ko'zlab, ish ko'rgan. Chuqur ilmiy ijodiy mehnat mevasi bo'lgan bu tarjima haqiqatan muvaffaqiyat qozondi va mutaxassislarning tahsiniga sazovor bo'ldi. Chunonchi, sharqshunos Lord Jefrey deydi: "Erskin o'z tarjimasiga ajoyib hoshiyalar ilova qilgan, tekst ostidagi tushuntirishlarni ham mohirona ham shoirona bajargan". Elfinston esa tarjimaning puxtaligi haqida to'lqinlanib bunday yozgan edi: "Tarjima xuddi originaldagi singari uslubi jozibador, xuddi asliga qarab rasm olganday". Shunday qilib, V. Erskin J.Leyden tarjimasini qayta ishlab chiqib, ishni oxiriga etkazadi va "Boburnoma" Leyden-Erskin tarjimasini nomi bilan 1926 yilda Londonda chop etiladi. Ayniqsa, tarjimaga yozilgan kirish so'z va muqaddima qismlari juda katta ilmiy qiymatga molikdir. Bundan kitobxon "Boburnoma"ga oid qiziqarli materiallar, tanqidiy tekst tuzish uchun olib boriladigan izlanishlar, qadimiy ishonchli nusxalar, "Boburnoma" bilan shug'ullangan sharqshunos olimlar to'g'risida keng ma'lumot olish mumkin. Erskin bu nodir asarni tiklashda ko'p manbalarga suyangan. Hofizxon Muhammad Hoshim, Henri Rassel, Vilyam Mayl kabi sharqshunos olimlarning kitoblaridan, ayniqsa, E. Davning "Boburning hayoti" va sharqshunos Jon Brig bergan maslahatlaridan unumli foydalanilgan. Lekin asosiy yordamni u tarixchi Elfinston dan olgan. Shu tariqa u katta qiyinchiliklarni yengib, butun aqlu-zakovatiini ishga solib, "Boburnoma"ning inglizcha variantini vujudga keltirdi. O'zbek nasrining XVI asrdagi betakror go'zal namunasi bo'lgan "Boburnoma" ko'plab sohalarga doir bilimlarni qamrab oladi. Unda muallif o'z ko'zi bilan ko'rgan, eshitgan real voqea va hodisalarni ishonchli manbalarga asoslangan holda keltirgan. Bu haqda Bobur mirzoning o'zi bunday deydi: "Bu bitilganlardin g'araz shikoyat emas, rost hikoyatturkim, bitibturmen. Bu mastur bo'lg'onlardin maqsad o'zning ta'rifi emas, bayoni voqei bu edikim, tahrir etibturmen. Chun bu tarixda andoq iltizom qilibturkim, har so'zning rostini bitilg'ay va har ishning bayoni voqeini tahrir etilgan".

"Boburnoma"dagi ma'lumotlar shu qadar ishonchliki, undan keyin yaratilgan mashhur "Haft iqlim" va Ravzatu-l-jannat"dagi butun-butun boblar (masalan, Qobul va Qandahorga bag'ishlangan) "Boburnoma"ga to'liq mos keladi, ya'ni undan olinganligi aniq. Mirzo Bobur keltirgan ma'lumotlarning aniq va ishonchliligini XX asr boshida Afg'oniston haqida tadqiqot olib borgan rus olimlarining axborotlari ham tasdiqlaydi.

V.V.Bartold o'zining mashhur "Иран. Исторический обзор" nomli asarida "Boburnoma"dagi ma'lumotlarga yuksak baho berib yozadi: "...jug'rofiy tasvirlar, masalan, Farg'ona hamda Samarqand va uning tevarak-atroflari tasviri haqli ravishda qadimiy deb tan olinadi". XVI asr tarixi, madaniyatini, o'rganishda "Boburnoma"ning ishonchli manba ekanligini yana bir qator mutaxassis ham ta'kidlagan.

Asarda Hindiston chuqur bilimdonlik bilan shu qadar aniq tasvirlanganki, "Hindiston haqida Abu Rayhon Beruniydan keyin hech bir o'zbek olimi bunday mukammal asar yaratmagan edi". "Hindiston" asaridagi ma'lumotlarni faqatgina "Boburnoma"dagi ma'lumotlar bilan solishtirish mumkin, xolos.

Shu aytilganlarning o'zidanoq "Boburnoma"ning mislsiz qomusiy asar ekanligi ayon bo'ladi. Yuz yillar davomida turli xalq va elatlar tomonidan mazkur kitobning atroflicha va chuqur tadqiq etilishi, tarjima qilinishi hamda qayta-qayta nashr etilishi, jahon xalqlarining bu asarga qiziqishining tobora ortib borayotganini bildiradi. "Boburiylar o'zlarini Temuriylar davri madaniyatining merosxo'ri, davomchilaridan deb bildilar. Movaraunnahr va Xurosonda Temuriylar davlatini taraqqiyparvar mohiyatini birinchi bo'lib ochib bergan I. M. Mo'minov boburiyzodalar haqida bunday deb yozgan: "...ayniqsa, Hindistondagi Bobur va Akbarshohlar O'rta Osiyoda Temur davrida qaror topgan ekonomika va madaniyatni rivojlantirish bilan bog'liq eng yaxshi traditsiyalarni davom ettirdilar".

Yevropa tarixiy manbalarida va uning ta'sirida Sharq mamlakatlari, xususan Hindiston va Pokistonda hamda Rossiyada Boburiylar saltanatini "Buyuk Mo'g'ullar imperiyasi" deb atash bir udumga aylangan. Boburiylarga nisbatan ushbu nomning xato ekanligini olimlar allaqachon isbotlab berganlar. "Buyuk mo'g'ullar" degan ibora Chingizxon va undan keyingi mo'g'ul qoonlari (Uktoy qoon, Guyuk qoon, Munka qoon)ga taalluqli bo'lib, Boburiylar aslida Zahiriddin Muhammad Bobur avlodlaridir"

V.V.Bartold ham mazkur nom haqida bunday degan: "Yevropaliklar Temurni va uning o'g'illari hamda nabiralarini mo'g'uldan tarqalgan deb hisoblab, Bobur saltanati uchun "Buyuk mo'g'ullar" degan nom to'qidilar".

Samoylovich esa Bobur Mirzoni "buyuk turkiy" deb atagan. Boburiylar sulolasi haqida risola muallifi J.Yusuf ham "Boburiylarning mo'gul deb atalishi ajib bir tasodifdir" deydi. Taniqli adabiyotshunos Ibrohim G'afur esa boburiylar mo'g'ul emaslar, bu "...tarixiy anglashilmovchiliklardan bittasi" deb aytgan edi. Hozir olim va adiblarning sa'y-harakatlari tufayli tarixiy haqiqat tiklandi, deb aytish mumkin hamda buyuk ajdodlarimiz endi "Boburiylar" deb, ular asos solgan saltanat esa "Boburiylar saltanati" deb atalmoqda.